

A határmentiség új dimenziói – együttműködés határok nélkül

Bevezetés

Az integráció, a regionalizáció és a globalizáció új kihívásainak az „egységesülő Európa” a nemzetközi együttműködés különböző formáival igyekezett megfelelni. Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján Kelet-Közép-Európában lezajlott politikai rendszerváltó folyamat a Kárpát-medencében is új lehetőségeket teremtett, amelyek az államhatárok merev elválasztó szerepének enyhülését és a határon átnyúló kapcsolatok kiszélesítését ígérték ebben a történelmi-politikai, gazdasági-társadalmi és etnikai problémákkal terhelt térségben. A határregiók, a határmentiség és a határon átnyúló együttműködések növekvő szerepét jelzi, hogy jelenleg az EU területének közel felét a határregiók vagy államhatárok által érintett térségek alkotják, a tagországok lakosságának pedig mintegy harmada él határregiókban.

A határmentiség megkülönböztetett jelentőséggel bír Magyarország esetében, ahol az ország elhelyezkedésénél fogva az átlagosnál is több az államhatárok érintkezése. Mintegy 2242 km hosszú államhatára mentén Magyarország hét országgal szomszédos, a nagyrégiók – köztük az Észak-alföldi régió – mindegyike, a 19 megye közül 14, a 174 kistérség egyharmada közvetlenül érintkezik valamelyik államhatárral. A települések tíz százaléka közvetlen határ menti, 43%-a határközeli fekvésű, az ország területének és népességének pedig több mint egyharmada határregiókban helyezkedik el (1. ábra).

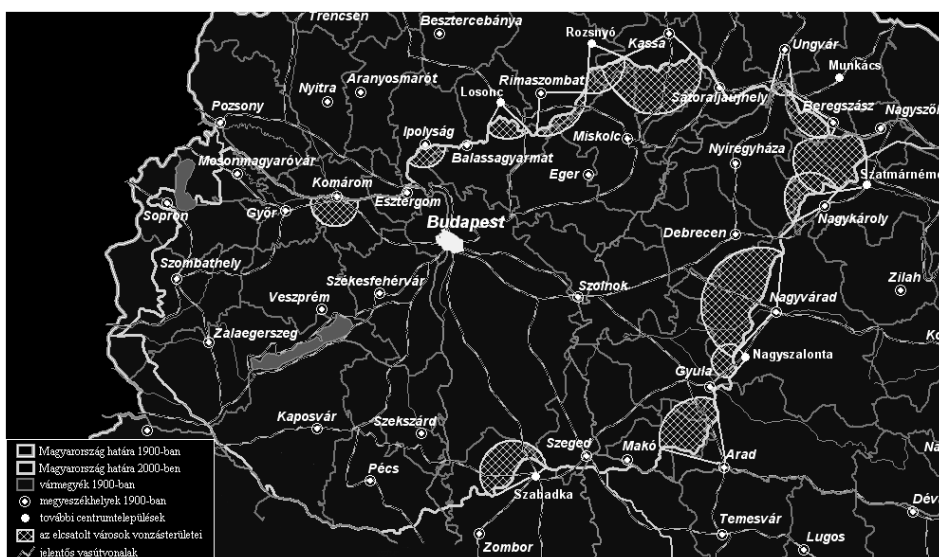

1. ábra: Határ menti térségek Magyarországon
Forrás: MTA Regionális Kutatások Központja Debreceni Osztály.

Az érintkező határtérségek közül a határok nélküli Európa részeként, az ún. *schengeni belső határokat* a magyar–szlovák, magyar–osztrák, magyar–szlovén, a szigorúan vett *külső határokat* pedig a magyar–ukrán, magyar–szerb és magyar–horvát államhatárok alkotják, míg a 448 km hosszú magyar–román határszakasz a kettő közötti átmenetet képviseli. Ebben a relációban vélhetően már 2011 folyamán megszűnik a hagyományos szerepkörű államhatár. Az utóbbiak miatt is aktuális a határon átnyúló kapcsolatokban várható új helyzet értelmezése az Észak-alföldi régióban (Baranyi, 2007).

Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban

Részben történelmi okokból, részben az európai integrációs, részben pedig a Schengen-folyamat kiteljesedésével jelentkező új kihívások – többek között a nem mindig kedvező gazdasági-társadalmi folyamatok erősödése miatt is – Magyarország alapvető nemzeti érdeke az 1920. évi trianoni békeszerződés nyomán széttörözött *gazdasági-társadalmi és települési vonzásokapcsolatok* újrászervezése, a Kárpát-medencét megosztó politikai államhatárok elválasztó jellegének mérséklése, a megfelelő módon *átjárható államhatárok* megteremtése, a határon átívelő kapcsolatok fejlesztése (2. ábra). A folyamat kiteljesedése természetesen nem nélkülözheti a szomszédos országok együttműködését sem. Mindez pedig kedvező hatást gyakorolhat a *szomszédsági*, s nem utolsósorban a *magyar–magyar és az interetnikus kapcsolatok alakulására*. A határon átnyúló kapcsolatokban is olyan feltételek és körülmények megteremtésére kell törekedni tehát, amelyek a lehetőségek szerinti minimumra csökkentik az anyaország határain kívül élő magyarságra nehezedő negatív hatásokat.

2. ábra: A trianoni békeszerződés (1920) következtében vonzasközpontjukat veszített területek Magyarországon
Forrás: MTA Regionális Kutatások Központja Debreceni Osztály.

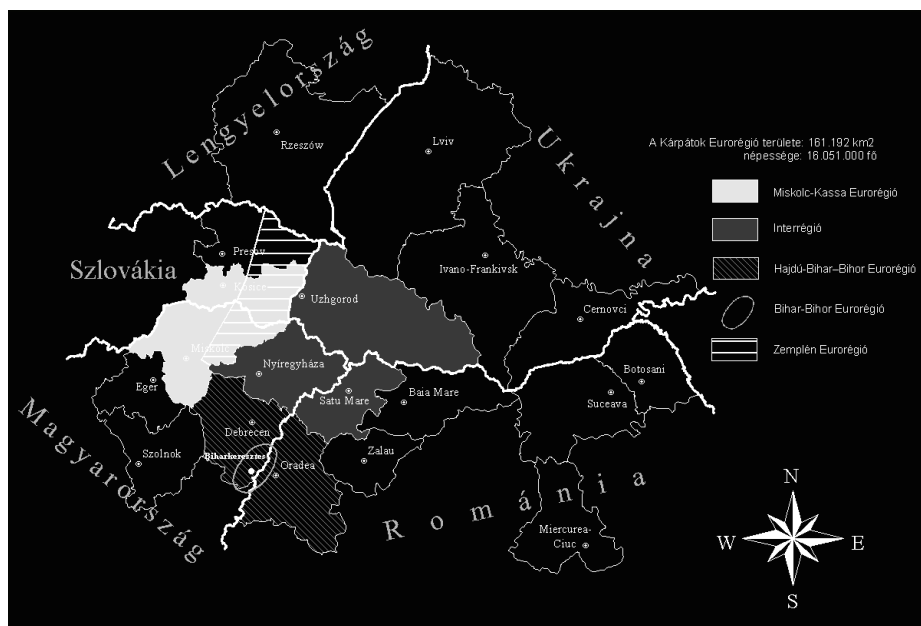
A külső (határ menti) periféria helyzet kölcsönös felszámolásában és a kohéziós folyamatok erősítésében várhatóan megkülönböztetett szerephez jut az a gyökeres változás, ha tetszik *paradigmaváltás*, amely az európai integráció és a Schengen-folyamat kiteljesedésével – Magyarország esetében a Schengeni Végrehajtási Egyezmény 2007 decemberében történt teljeskörű bevezetésével – a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően máris elkezdődött. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén (Baranyi, 2010).

A határmentiségben és a határon átnyúló kapcsolatokban az európai integrációs és globalizációs folyamatok kiteljesedésével *kettős tendencia* figyelhető meg. Az egyik abban mutatkozik, hogy a különféle eurorégiós és interregionális szervezetek – lassan csökkenő szerepükkel – a jövőben is a határ menti együttműködések, illetve a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének eredményes formái maradhatnak. A korábban intézményesült eurorégió-típusú határközi együttműködések – azon túl, hogy elősegíthetik az uniós források megszerzését és hatékonyabb felhasználását –, jelentős mértékben hozzájárulhatnak Magyarország politikai és gazdasági pozíciójának átrendezéséhez a Kárpát-medencében (3. ábra).

3. ábra: Eurorégiók és határon átnyúló interregionális együttműködések Magyarország részvételével
Forrás: MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Debreceni Osztály.

Az előbbivel egyidejűleg kibontakozó *másik tendencia*, hogy a *nagyívű multinacionális határközi szervezeti rendszerek* (eurorégiók) keretében, a *nagyrégiós szerveződések* (pl. Kárpátok Eurorégió) mellett és/vagy helyett felértékelődik a *kisebb léptékű intézményesült együttműködési formák*, kistérségi, városközi, településszövetségi stb. kapcsolatokon alapuló *kisrégiós* (pl. Hajdú-Bihar–Bihar Eurorégió, sőt ezen belül Bihar–Bihar Eurorégió), az ún. *minieurorégiós interregionális együttműködéseknek*, a határ menti nagy- és középvárosok „*kapuvárosi*” (*gateway*) funkcióinak, illetve az egyéb [jogi alapon működő] település- és intézményközi kapcsolatoknak a szerepe. A jövőt tekintve tehát a hatékonyabb határokon átnyúló kapcsolatépítés érdekében a gyakorta formális tevékenységet folytató, hatalmas kiterjedésű, ún. *bizottsági típusú együttműködési formák* – mindenekelőtt a Kárpátok Eurorégió, s részben a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió – gyökeres megújulására, szervezeti struktúrájuk átalakítására és/vagy a helyükbe lépő kisebb határközi struktúrák, az ún. *projektjellegű megyei és/vagy kistérségi együttműködések* szerepének növekedésére lehet számítani a közeljövőben. Ehhez kedvező alapot teremt a Schengen-folyamat, amelynek pozitív következményeként, főként a belső határok mentén radikálisan csökken az államhatárok elválasztó szerepe, kedvezőbbé válik és jelentősen bővül az interregionális együttműködések feltételrendszere (4. ábra).

4. ábra: A Kárpátok Eurorégió működési területén létrejött kisrégiós interregionális szerveződések
 Forrás: MTA Regionális Kutatások Központja Debreceni Osztály.

A Magyarországon megvalósult határon átnyúló interregionális együttműködésekben, illetve a potenciális eurorégiók szerveződésében előtérbe kerülnek a nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező ma-

gasabb szintű regionális akaratokkal szemben. A nagy eurorégiók keretei között korábban kialakult – vagy részben kialakulóban lévő – különféle kisebb határközi struktúrák, euroregionális együttműködések és a hozzájuk kapcsolódó vállalkozói övezetek, ipari parkok stb. működési területén megélnékültek a határon átnyúló kapcsolatok, sőt nem egy esetben új irányt vettek. Az intézményi keretek között zajló kulturális, oktatási kapcsolatok egyaránt bővültek, és jelentősen elmozdultak a gazdasági kooperációk is.

Az *interregionális együttműködés egyéb lehetséges szintjeit* tekintve a magyar területi tudományok képviselői közül sokan már a kilencvenes évek derekán megkülönböztetett hangsúlyt helyeztek a *határ menti nagyvárosoknak*, regionális centrumoknak és paracentrumoknak a nemzetközi, illetőleg regionális–interregionális együttműködésben játszott szerepére, valamint a potenciális eurorégiók létrejöttében várható közreműködésére (Rechnitzer, szerk. 1990; Golobics, 1996). Az osztrák–magyar határ menti együttműködés, valamint a Nyugat-Dunántúl egészére vonatkozó vizsgálatok alapján a potenciális eurorégiók összekapcsolásának lehetséges szintjeit illetően pedig olyan fontos és újszerű megállapítások születtek, amelyek érvényessége feltétlenül kiterjeszhető az ország keleti államhatárai mentén formálódó együttműködésekre is (Rechnitzer, 1999). Az újabb tudományos elemzések és tapasztalatok is egyaránt amellel szólnak, hogy az országhatárok mentén „*mini eurorégiók*” hálózatának a létrejöttét célszerű ösztönözni, amelyek elsődlegesen *település-település, város-város, kistérség-kistérség, kistérség-járás* szintjén segítik elő az együttműködések.

Az új típusú, kisebb kiterjedésű, egyszersmind operatívabb és hatékonyabb *együttműködések* az interregionális kapcsolatok megújításának tartós alapját, szilárd pillérét teremthetik meg. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármilyen meglévő vagy éppen szerveződő (potenciális) eurorégió esetében a valós regionális fejlesztő hatások indukálására és konkrét képviselőre leginkább a határ menti települési és térségi önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek alkalmasak (Hardi, 2004).

A Magyar Országgyűlés által 2007. június 25-én elfogadott, az európai területi együttműködési csoportosulásról szóló XCIX. törvény tette lehetővé az Ister-Granum Korlátolt Felelősségű Európai Területi Együttműködési Csoportosulás (European Grouping of Territorial Cooperation, EGTC) létrehozását 2008. május 6-án. Az Európai Unióban másodikként, 47 magyarországi és 39 szlovákiai önkormányzat részvételével, a területfejlesztés teljes körére kiterjedő együttműködés szándékával létrehozott EGTC adminisztratív feladatait továbbra is a már korábban (2003) létrejött Ister-Granum Eurorégió ügynöksége látja el. Maga az eurorégió elnevezés megmaradt ugyan, de csak földrajzi értelemben. A térségfejlesztési intézmények viszont az új EGTC keretein belül működnek tovább. A Fővárosi Bíróság 2008. november 12-én jogerőssé vált, EGTC-t bejegyző határozatával az új szervezet jogilag is megkezdhetette működését (Soós–Fejes, 2009).

A kezdeteket követően szomszédos települések, önkormányzatok, határ menti kistérségek, mikrorégiók és gazdasági szervezetek részvételével, közös területfejlesztési céllal, a közös összehangolt fejlesztések és az európai uniós és hazai pénzügyi források közös felhasználásának, valamint a partnerségi kapcsolatok erősödésének a szándékával újabb EGTC-k jöttek létre Magyarországon a magyar–szlovák határtérségben (*Abauj–Abaujban EGTC; Bodrogi EGTC, Ung–Tisza–Túr–Sajó EGTC, Karst–Bodva EGTC*) (Majoros, 2009; Soós–Fejes, 2009).

A jelenlegi magyarországi trendek alapján megállapítható, hogy a lokális típusú együttműködések résztvevői elsősorban az új jogintézményként tevékenykedő együttműködési formát választják. Az első tapasztalatok alapján máris jól érzékelhető, hogy a ma létező jogi eszközök közül az EGTC, illetve újabban terjedő elnevezéssel az ETT (Európai Területi Társulások) csoportosulások azok, amelyek mérettől és a résztvevők számától függetlenül a legeredményesebben tudják megvalósítani a közös és a lokális célokat. Ez is azt támasztja alá, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez jutnak a határrégiók egyes kistérségei, településegységei és -szövetségei, de leginkább a határ menti nagyvárosok, az ún. centrumvárosok. Ezért annyira fontos, hogy a nagy ívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozásán túl *kistérség–település, város–város érintkezések* vagy *városszövetségek* jöjjenek létre. Ebben a dimenzióban a kihívásoknak főként a regionális centrumvárosok és egyes paracentrumok felelnek meg, igaz ma még eltérő színvonalon (*Győr, Komárom, Balassagyarmat, Salgótarján, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Békéscsaba, Szeged, Pécs, Dunaszerdahely, Pozsony, Nyitra, Révkomárom, Ipolyság, Losonc, Kassa, Ungvár, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Szabadka, Eszék* stb.).

Az északkelet-magyarországi határszakaszon – de a keleti és részben a déli határrégiókban is – hasonló nagyságú, szerepkörű, korábban egymást jól kiegészítő *városgyűrűk* találhatóak a határ két oldalán, ezek hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – lehetséges, ami önmagában is nagy lendületet biztosítana a határ menti együttműködések ügyének. A határon átnyúló kapcsolatok építésében érthető módon egyre erőteljesebb szerep hárul a gazdasági-társadalmi szempontból stratégiai helyzetben lévő *nagyvárosok* együttműködésére. Térszerkezeti pozícióik révén a növekedési tengelyek mentén elhelyezkedő városok ugyanis az európai integráció révén megnyíló új lehetőségek közepette mindenképpen előnyösebb helyzetbe kerültek az elmúlt időszakban a kapcsolataikat régóta építő, azonban szűkösebb anyagi erőforrással rendelkező településekhez képest.

A *városi együttműködések intenzitása* alapján *hat típus* különíthető el. Az *első típusba* sorolhatjuk a Duna két partján elhelyezkedő városszomsorok (Komárom–Révkomárom, Esztergom–Párkány), valamint a vonzáskörzetükbe tartozó települések között kialakult (legintenzívebb és legszorosabb) kapcsolatokat. A *második típusba* tartozó együttműködések esetében nem ennyire meghatározó az egymásrataltság, azonban résztvevői szintén egy közösen kialakított stratégia mentén dolgoznak együtt, szerepük meghatározó az euroregionális együttműködésekben (pl. Debrecen–Nagyvárad, Miskolc–Kassa, Szeged–Arad–Temesvár–Szabadka stb.). A *harmadik csoportba* azok a kis- és középvárosok tartoznak, amelyek együttműködésben, „hagyományosnak tekinthető formák mellett jelentősebb gazdasági kapcsolatok is kialakultak (pl. Mátészalka–Nagykároly, Makó–Nagyszentmiklós, Záhony–Csap). A *negyedik típust* hivatalos, hosszú távra visszanyúló, elsősorban a közös történelmi gyökerekre, kulturális értékekre épülő együttműködések jellemzik (pl. Fehérgyarmat–Nagyszőlős, Beregszász–Vásárosnamény). Az *ötödik csoportba* azok az együttműködések sorolhatók, amelyek egy-egy konkrét cél, fejlesztés megvalósítása érdekében jöttek létre (pl. Létavértes–Székelyhid határátkelő megépítése érdekében). Az együttműködések *hatodik típusát* azok a testvértelepülések alkotják, amelyek a kapcsolatok elmélyítésének kezdeti stádiumában vannak, illetve megrekedtek az évente visszatérő protokolláris találkozók szintjén (*Koncz, 2008*).

Funkcionális várostérségen belüli, határon átnyúló együttműködésekre elsősorban Magyarország nyugati határai mentén találhatók pozitív példák, ahol a trianoni határmegvonást követően a centrumtelepülések az ország területén maradtak, míg a vonzaskörzetük jelentős része az országhatáron kívülre került. A határon átnyúló munkaerővonzás tipikus példáját adja Magyarországon Győr és Esztergom, amelyek gyáraiba több száz szlovákiai vendégmunkás érkezik. Győr önkormányzata a kapcsolat normalizálása érdekében csallóközi településekkel (gyakorlatilag kistérségként) írt alá együttműködési megállapodást. Egy intenzívebb kapcsolatrendszer kialakulásának Sopron, Kőszeg, Szombathely vagy akár Körmend esetében is megvannak a térszerkezeti alapjai. A keleti határok mentén fordított relációban lelhetők fel a kapcsolatok intenzívebbé válásának történelmi gyökerei, mivel a határhoz közel fekvő nagyvárosok szinte kivétel nélkül nem Magyarország területén találhatók. A szerepkör legjelentősebb növekedésével potenciálisan Nagyvárad, Kassa és Szatmárnémeti esetében lehet számolni. Az egykor ezekhez a nagyvárosokhoz tartozó vonzásterületek nagysága több száz négyzetkilométer kiterjedésű, azonban zömében ritkán lakottak, aprófalvas település-szerkezet jellemzi őket.

Az interregionális fejlődés történelmileg meghatározott sajátosságai, a gazdasági-társadalmi fejlettség magasabb szintje, nem utolsósorban az utóbbi évtizedek integrációs folyamatai – köztük a Schengen-folyamat – nyomán a határon átnyúló kapcsolatok jellegében bekövetkező paradigmaváltás különösen kézzelfogható formában mutatkozik meg a *Budapest–Pozsony–Bécs* nagyvárosi, kvázi határon átnyúló, fővárosi-metropolisz térség, azon belül is mindenekelőtt a szűkebb *Bécs–Pozsony–Győr–Szombathely–Nagy-szombat–Krems–Sankt Pölten* övezte, és számos más decentrumot magában foglaló magyar-osztrák-szlovák határtérségben (*Hardi–Hajdú–Mezei*, 2009).

A városközi és városok közötti kapcsolaton alapuló, nemcsak intézményesült, hanem *projektszintű együttműködések* számos helyen kimutathatók Magyarország más határrégióiban is, többnyire inkább ott, ahol a funkcionális együttműködésnek erős hagyományai, szilárd történelmi alapjai és feltételrendszere alakultak ki, s a kapcsolatok működtetéséhez rendelkezésre állnak a megfelelő szintű és érdekeltsgű partnerek. Ilyen kölcsönös érdekeltsg alapján formálódó konkrét és hatékony együttműködésre való készség mutatkozik meg újabban egy innovációorientált, határokon átnyúló nagyvárosi kooperáció működtetésére például a *magyar-osztrák-szlovák* közvetlen határtérségben az *osztrák-szlovák-cseh* határrégiókra átnyúlóan. Ebben – elsősorban *Bécs* hagyományosan kiemelkedő gazdasági, társadalmi és innovációs, az ugyancsak igen erős *Pozsony* és a térségre is kisugárzó hatással is bíró *Brünn*, de súlyánál és regionális szerepkörénél fogva ide sorolható *Győr* bázisán – a közeli nagy- és középvárosok kapcsolatára építve, szilárd projektszintű együttműködés formálódik *Centrope region* néven (5. ábra).

Összefoglaló következtetések

Az európai integráció erősödésével, a Schengen-folyamat kiteljesedésével gyökeres változás, ha tetszik *paradigmaváltás* várható a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, minde- nekelőtt a schengeni belső határok mentén. A nagyívű határközi szervezeti rendszerek (eurorégiók) keretében és/vagy mellett felértékelődik a kisebb léptékű határ menti együttműködések, kistérség–kistérség, kistérség–város, város–város kapcsolatok, város- és településszövetségek – kvázi „mini-eurorégiók” –, valamint a nagy- és középvárosok

„kapuvárosi” (gateway) tranzitfunkcióinak és az egyéb településközi kapcsolatoknak a szerepe.

A különböző megújult határközi együttműködések és intézményi struktúrák, inter-regionális szervezetek minden problémájuk ellenére a határon átvélő kapcsolatok olyan új intézményesült keretei, amelyek eredményesen szolgálhatják az uniós források megszerzését, hatékonyabb felhasználását, mindenekelőtt pedig a közvetlen kapcsolatok és helyi erőforrások kiaknázásában rejlő lehetőségeket, amelyek mérsékelhetik a Magyarország Európai Unió és schengeni csatlakozásával létrejött külső határok kedvezőtlen hatásait. A határon átnyúló kapcsolatokban bekövetkező, egyre nyilvánvalóbb *paradigmaváltás* nyomán, Magyarország és mindenekelőtt a belső államhatárok mellett elhelyezkedő szomszédai esetében a határrégiók és a határon átnyúló együttműködések hatékonyabban segíthetik elő a határrégiók közötti összekötő (híd-) szerep megszilárdulását, hajdanvolt integrációs kapcsolatok újjászerveződését, a Trianon folytán *széttöredezett térszerkezeti egységek újraegyesítését*, optimális esetben pedig távlatosan egy új Kárpát-medencei transznacionális makroregionális gazdasági térség létrejöttét, erősítve *Kárpát-medence gazdasági-társadalmi kohézióját*.

5. ábra: A Centrope region elhelyezkedése
Forrás: www.centrope.com

Az utóbbi irányba mutató biztató jel, hogy az interregionális kapcsolatokban a nagyrégiós együttműködések helyett már ma is erősebben érvényesülnek kisebb léptékű nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb

szintű regionális akaratok. Az eredményes interregionális együttműködés egyik fontos előfeltétele azonban, hogy a határrégiók fejlesztésében érintett politikai, gazdasági, társadalmi, tudományos, civil és egyéb szervek–szervezetek közreműködésével készüljenek tartalmas és megvalósítható, a területpolitikát hatékonyan szolgáló és a határon átnyúló kapcsolatok paradigmaváltását szem előtt tartó közös fejlesztési dokumentumok a szomszédos határrégiókra vonatkozóan.

Irodalom

- BARANYI B. 2007: A határmentiség dimenziói. 2. jav., bőv. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BARANYI B. (szerk.) 2008: *Magyar–ukrán határrégió. Együttműködés az Európai Unió külső határán*. Debrecen: MTA Regionális Kutatások Központja.
- BARANYI B. 2010: Külső (határ menti) perifériák Magyarországon. – Párbeszéd és együttműködés: Területfejlesztési Szabadegyetem 2006–2010. Szerk.: Fábíán A., Lukács A. Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem, 2010. 113–136. p.
- GOLOBICS P. 1996: A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. In: *Határon innen – határon túl*. Szerk.: Pál Á., Szónokyné Ancsin G. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék. 224–230. p.
- HARDI T. 2004: Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. – *Magyar Tudomány*. 9. 991–1001. p.
- HARDI T. – HAJDÚ Z. – MEZEI I. 2009: *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Győr–Pécs, MTA RKK.
- HORVÁTH GY. 2005: A Kárpát-medencei régiók közös kohéziós politikájáról. In: *Közelítések. A határon átnyúló kapcsolatok kilátásai és a mezőgazdaság regionális kérdései az Európai Unió keleti peremén*. Szerk.: Baranyi B. MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen. 13–28. p.
- MAJOROS A. 2009: A többszintű területi együttműködés lehetőségei és akadályai. *A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió esete. Műhelytanulmány 40. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest*.
- OCSKAY GY. – JASCHITZ M. 2010: Tradicionális vonzáskörzeti és funkcionális kapcsolatok a Kárpát-medencében – a kiterjedő térkapcsolatok új perspektívái. – *Falu, Város, Régió 2010/2–3*. 80–85. p.
- RECHNITZER J. 1999: Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon; Az osztrák–magyar határ menti együttműködések a kilencvenes években. In: *Elválaszt és összeköt – a határ*. Szerk.: Nárai M., Rechnitzer J. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. 9–128. p.
- SOÓS E. – FEJES ZS.: *Határon átnyúló együttműködések Magyarországon*. Szeged: Pólay Elemér Alapítvány, 2009. 260 p.